

Nils Funcke

Korset, svärdet och tryckfriheten

Med anledning av debatten om de koranbränningar som på olika håll i landet ägt rum arrangerade Svensk Mediehistorisk förening i höstas ett seminarium om yttrandefrihet och blasfemilagstiftning – Korset, svärdet och tryckfriheten. Där medverkade Nils Funcke med ett anförande i vilket han erinrade om ryktbara händelser i litteratur, press och radio-TV. Han presenterar här en förkortad version av sin retrospektiva exposé.

Under århundranden var Bibeln både en uppbyggelsebok och en lagbok. Dödsdomar avkunnades med stöd i Gamla Testamentet. Först svärdet, sedan väntande evig pina i helvetet.

I över 500 år hade religionen när det gällde yttrandefriheten ett järngrepp om själarna och kyrkan.

Den gamla, nu nedbrunna, kyrkan i Södra Råda i Värmland var full av målningar av Bibelns olika berättelser. Målningar från 1400-talet i långskeppet återgav berättelsen om den förlorade sonen men också skräckskildringar av vad som väntade dem som vägde för lätt i ärkeängeln Gabriels vågskål. De som

klarade invägningen kunde lämna sina gravar och stiga in i himmelriket. För dem som vägrade för lätt väntade skärselden och vidare transport till helvetet.

Tiden i skärselden kunde förkortas av den som köpt ett avlatsbrev, men brott mot gällande moral och trosuppfattningar skulle sonas. Helvetet gick inte att köpa sig fri från.

För vissa väntade före helvetet en sällsynt grym och utdragen pina av den världsliga makten.

Fältskären Johan Henrich Schönheit häktades för smädelse för att 1796 ha gett ut en bok med ”barbarismer och obsceniteter”. Enligt Schönheit var nattvarden en prästlögn och prästerna själamördare och kungen höll svenska folket i trældom.

Han flydde till Hamburg men lurades ut på landsbygden där han greps och fördes till Sverige för rannsakan.

Skräck och varnagel

Här tog Schönheit heder och ära av domarna i Svea Hovrätt och ledningen för Varbergs fästning där han satt. Till sist var måttet rågat och 1705 inleddes en ny process mot honom.

Domen var hård. För att han skriftligen och muntligen smädat Guds ord och Jesu heliga lekamen och blod, samt beskyllt hovrättens domare för att vara ”tjuvar och skälmar” dömdes han till döden.

Gotha Hovrätt skärpte domen i Justitierevisionen:

”Denna Guds Ords försmädare Johan Hindr. Schönheit för sådana grova förgripelser sig själv till straff och androm ogudaktigheter till skräck och varnagel ... mista högra handen, tungan avskäras och därefter halshuggas och å bålet brännas”.

Före avrättningen skulle skickliga präster förmå Schönheit att omvända sig. När de tyckte sig se en antydning till ånger verkställdes straffet.

Den 19-årig studenten Johannes Olai Rahm dömdes 1671 till döden för att ha läst förbjudna böcker, smädat frälsaren och förklarat att Gud är orsaken till all synd. Han dömdes enligt tredje Mosebok 24:16 och religionsstadgans p. 5.

Avrättningen verkställdes inte. Istället väntade trots avbön ett fängelsestraff.

Värre gick det för två samer som avrättades för avgudadyrkan. ”Ohyran” i norr bekämpades av prästerna som jagade och brände ”trolltrummor” och tog till kappen mot såväl gammal som ung som inte kunde psalmerna utantill.

Samröre med djävulen

Omkring 400 kvinnor avrättades för samröre med djävulen inte minst under det stora ”blåkulletumultet” 1678–1686. Domarna avkunnades enligt Andra Mosebok 22:18:

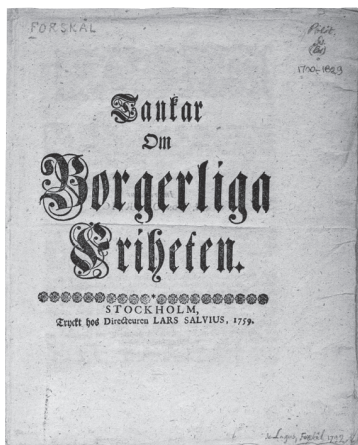
”En trollkvinna skall du inte låta leva”.

Tryckkonsten hade kommit till Sverige i slutet av 1400-talet. Kontrollen av vilka skrifter som fick tryckas var rigorös. Någon etableringsfrihet som vi känner den idag existerade inte. Bara betrodda medborgare fick driva tryckerier och sådana fick endast etableras i städerna där det var enklare att kontrollera deras verksamhet.

År 1686 inrättades ett särskilt censorsämbete. Innan en skrift fick tryckas måste censorn ha satt sin ”imprimaturstämpel” på manuset. Censorn kunde neka utgivning både med hänvisning till innehållet och till den stilistiska framställningen. Den boktryckare som dristade sig till att trycka en skrift utan censorns godkännande kunde bli av med både rättigheter och tryckpress.

Censorn hade heller inte sista ordet utan kungens kansli, Kanslikollegiet, kunde lysa en skrift i bann som censorn godkänt.

Det var vad som hände med Peter Forsskåls skrift, *Tankar om den borgerliga friheten*, som han lät trycka i 500 exemplar 1756.

En lidelsefull plädering för det fria ordet.

Skriften är en passionerad argumentation för att skrivfriheten ”uppdriver vetenskaperna till sin höjd, röjer alla skadliga författningar, tyglar alla ämbetsmäns orättvisa och är regeringens tryggaste försvar i ett fritt rike”.

Peter Forsskåls skrift bidrog till att riksdagen den 2 december 1766 antog tryckfrihetsförordningen, idag upptagen på UNECOS världsarvslista.

Med den nyvunna friheten startades ett 80-tal periodiska skrifter fram till Gustav III:s statskupp augusti 1772. Men främst en flod av böcker och skrifter, bara inom politikområdet 1 800 titlar men även skönlitteratur, ekonomi och filosofi.

Det brukar framhållas att med tryckfrihetsförordningen avskaffades förhandsgranskningen. Censorsämbetet avskaffades visserligen, men när det gällde religiösa skrifter utövade speciellt utvalda präster, kaniker, ledda av biskopen i varje domkapitel teologisk censur. De avgjorde vad som fick tryckas och vilka skrifter som fick importeras.

Den teologiska censuren upphörde formellt först 43 år efter tryckfrihetens införande genom 1809 års revolutionen.

Men kyrkans inflytande över lagar och grundlagarna bestod. I tryckfrihetsförordningen 1766 fanns ett förbud att ”skrifva eller genom trycket utgifva” sådant som ”strider emot vår rätta tros bekännelse och den rena evangeliska läran”. Den som uttryckte ”smädelse mot Gud, varde dömd efter allmän lag”.

<p style="text-align: center;">1910. SVENSK FÖRFATTNINGS- SAMLING Nr: 51.</p> <p style="text-align: center;">(Detta nummer har från trycket utkommit den 11 juni 1910.)</p> <hr/> <p style="text-align: center;"><small>(Rubrik och datum kungöras från predikstolen.)</small></p> <p style="text-align: center;">Lag</p> <p style="text-align: center;">om ändrad lydelse af 18 kap. 13 § strafflagen;</p> <p style="text-align: center;"><small>gifven Stockholms slott den 10 juni 1910.</small></p> <p>Vi GUSTAF, med Guds nåde, Sveriges, Götes och Vendes Konung, göra veterligt: att Vi, med Riksdagen, funnit godt i nåder förordna, att 18 kap. 13 § strafflagen skall erhålla följande ändrade lydelse:</p> <p>Sprider någon ut skrift, målning, teckning eller bild, som tukt och sedlighet sårar; straffes med böter eller fängelse. Lag samma vare, om man genom annan gärning sårar tukt och</p> <p style="text-align: center;">2</p>	<p>sedlighet, så att allmän förgärelse eller fara för andras förförelse däråf kommer.</p> <p>Där någon offentlig utställer eller förevisar föremål, som är afsedt för otuktigt bruk eller till att förebygga följer af könsungämplig, eller i skrift, som han utspider, eller eljest genom tillkännagivande för allmänheten till salu utbjuder eller själf eller genom annan till försäljning kringför dylika föremål; eller under sådana förhållanden, att allmän fara för andras förförelse däråf kommer, vare sig muntligen eller genom utspridande af skrift söker förleda till användande af föremål, som nu sags, eller meddelar anvisning om sättet för deras användande; varde, ända att gärningen ej är sådan, som i 1 mom. sägs, dömd efter ty där stadgas.</p> <p>Denna lag träder i kraft genast efter utfärdandet.</p> <p>Det alla, som vederbör, hafva sig hörsamligen att efterträtta. Till yttermera visso hafva Vi detta med egen hand underskrifvit och med Vårt kungl. sigill bekräftat lätit.</p> <p style="text-align: center;">Stockholms slott den 10 juni 1910.</p> <p style="text-align: center;">GUSTAF. <small>(L. S.)</small></p> <p style="text-align: center;">3</p>
---	---

Lex Hinke.

Från 166 och frygt 200 år framåt utmanades förbudet mot att häda och skymfa de heliga sakramenten – liksom förbudet mot att smäda myndigheter och ämbetsmän och sårande av tukt och sedlighet. Att driva eller skriva förklenande om svenska och utländska krönte huvuden var belagt med stränga straff.

Störande kvickhet

Carl Michael Bellman förmanades av Justitiekanslern att ”... bruka sin kvickhet till sådant som vore nyttigt och artigt utan att störa religionen” sedan han skämtat om bibliska ting och blixtoväder. Bellman åtalades aldrig utan klarade sig undan med en reprimand.

Den 21 oktober 1884 ropades målet mot August Strindberg upp i Stockholms rådhusrätt.

Åtalet gällde ett stycke i Giftas, första delen, om konfirmationen.

”Det oförskämda bedrägeriet som spelades med Högstedts Piccadon à 65 öre kanna och Lettströms majsoblater à 1 kr. skålp, vilka av prästerna utgåvos för att vara den över 1800 år sedan avrättade folkuppviolarens Jesus av Nasarets kött och blod...”

En vecka efter utgivningen infann sig stadsfogden på Bonniers förslag med förordnande om kvarstad på skriften. Beslaget blev magert eftersom första upplagan var på 4 000 exemplar.

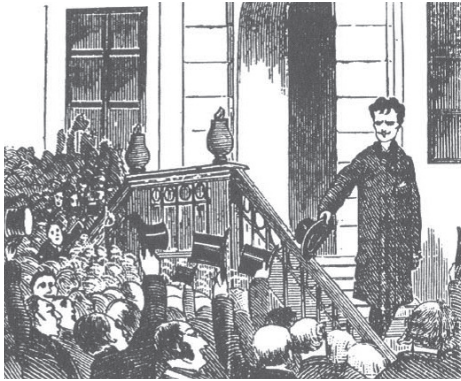
Beslutet om kvarstad liksom det kommande åtalet grundades på den då gällande skrivningen i tryckfrihetsförordningen TF § 3 mom. 1.: ”hädelse emot Gud eller gäckeri av Guds ord eller sakramentet”. Straffet kunde bli upp till två års straffarbete.

Strindberg framhöll i sitt försvarstal inför rätten bland annat att han inte ansett sig ha bedrivit gäckeri med Guds ord ”då jag ej anser mig kunna döma om, vad som är människors eller Guds ord”.

Strindberg gick hårt åt lagarna som han beskrev som ”smaklagar” och hävdade att domstolen riskerade att bli ”en inkquisition som sätter sig att döma i en teologisk stridsfråga”.

Efter över fyra timmars sammanträde avkunnade juryn en friande dom. Strindberg firades som en hjälte och domen sågs av många som en seger för yttrandefriheten och trosfriden.

Men istället väntade nya och än fler åtal. Under tre år, 1887–1889, pågick något som inte kan beskrivas som annat än ett åtalsraseri. Främst åtalades personer inom den framväxande arbetarrörelsen. Av sex åtal för hädelse resulterade fyra i fängelsestraff, två åtal för gudsförnekelse gav böter, ett fängelsestraff utmättes för majestätsbrott och av fyra åtal för smädelse av ämbetsman resulterade tre i fängelse. En av dem som drabbades var Arbetets redaktör, Axel Danielsson, som fälldes

En triumferande Strindberg möter, när hans novell "Dygdens lön" efter juryns fyra och en halv timma långa överläggning förklarats "icke brottslig", sina sympatisörer utanför Stockholms rådhusrätt. Teckning i Fäderneslandet 19 november 1884.

i flera rättegångar och dömdes till sammanlagt 18 månaders fängelse. Bland annat för att ha skrivit att "folk tror ej på prästernas gudar".

Det socialdemokratiska partiets ordförande Hjalmar Branting åtalades tre gånger. Ett av åtalen renderade honom tre månader i fängelse.

Under en period satt inte mindre än tre av de ledande personerna inom arbetarrörelsen i fängelse. August Palm såg åtalsraseriet som ett sätt att försöka "tröttköra" arbetarrörelsen och justitieminister Bergström gavs epitetet "kvarstadskungen" för att under knappt ett år ha väckt inte mindre än tio åtal.

Våg av åtal

Arbetarrörelsen skulle drabbas av en ny våg av åtal. I den så kallade munkorgslagen 1889 kompletterades inskränkningarna i mötesfriheten och "lilla socialistlagen" innehöll ett generellt förbud mot yttranden som "förleda till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet eller eljest uppviglar till åtgärd som innebär ett hot mot samhällsordningen eller fara för dess bestånd".

Tidningen *Brand* som startades 1898 av Hinke Bergengren utmanade inte minst kyrkans och samhällets syn på sexuali-

tet. Tidningen fälldes för att ett bibelcitat ur Första Mosebok 38 kap. som kunde tolkas som en beskrivning av ett avbrutet samlag. Enligt domen var Brands artikel

”eggande och uppfordrande till otukt”.

Åren 1908–1911 väcktes 22 åtal mot periodiska skrifter. 16 resulterade i fällande och sex i friande domar. Här återfanns åtal för hädelse eller gäckeri, förledande till ohörsamhet, majestätsbrott, lögnaktiga uppgifter och vrånga uppfattningar, förvillande/förledande och smädelse av ämbetsman.

Låt oss göra ett litet hopp till 1940-talet. I TF 1940 utgjorde det tryckfrihetsbrott att häda Guds ord eller sakrament och att förneka Guds existens och ett liv efter detta eller den rena evangeliska läran.

I 1949 års TF utmönstrades flera av bestämmelserna förutom ”skymfande av sådant som av kyrkan eller erkänt trosamfund hålles heligt”. Därutöver behölls straffstadgandena för smädelse av kungen och medlemmar av kungahuset, skymfande av svenska flaggan och andra länders höghetstecken i tryckfrihetsförordningen.

Precis som för alla tryckfrihetsbrott krävs att de även finns upptagna i brottsbalken. Jurister talar om dubbel täckning. Vad gäller skymfande av sådant som kyrkan håller heligt reglerades det i trosfridslagen.

Radio och tv omfattades inte av TF:s bestämmelser om brott förrän 1992 när yttrandefrihetsgrundlagen trädde i kraft.

Det sista åtalet för brott mot trosfridslagen gällde sketchen ”Slå ihop smörjan” som sändes i Sveriges Radio 1964. I den drivs det med en interpellation om att det byggs för få bostäder men för många bensinmackar och kyrkor – en kund på en mack blir medan han väntar på att hans bil ska bli tankad serverad nattvarden.

Programmets producent Carl-Uno Sjöholm och redaktör Lasse O Månsson dömdes tillsammans med ytterligare två personer till böter i Svea Hovrätt för att de "...uttryckt sig på ett stötande sätt mot andra människors religiösa känslor..." (Slå ihop smörjan finns ingående beskriven av Anna Katrin Hatje i *Mediehistorisk årsbok 2020*).

Öppen debatt

Trosfridslagen avskaffades 1970. Regeringen betonade betydelsen av en fri och öppen debatt om alla former av "mänsklig samlevnad". Samtidigt avskaffades bestämmelsen om sårande av tukt och sedlighet och skymfande av nationalsymboler.

Kvar blev "ärekränkning mot Konungen eller annan medlem av konungahuset". Skyddet för religiösa grupper ansåg regeringen kunde upprätthållas genom bestämmelser om "störande av förrättning, hetsbestämmelsen, smädelse mot enskilda p g a religiös uppfattning samt förargelseväckande beteende".

Sista åtalet för skymfande av nationalsymboler drabbade konstnären Carl Johan de Geer. Han fick 79 litografier av de svenska och amerikanska flaggorna konfiskerade och dömdes till uppvigling och förargelseväckande beteende till 75 dagsböter á 15 kronor.

Folket i Bild/Kulturfronts utgivare åtalades av JK för tryckfrihetsbrott för en skriftställning av Jan Myrdal. I artikeln tog Myrdal heder och ära av höga domare i eftersvallet från IB-avslöjandet i tidningen. Den gången dömde man Jan Guillou och Peter Bratt och deras uppgiftslämnare för spioneri istället för att åtala tidningens utgivare i ett tryckfrihetsmål med juryprövning.

Enligt åtalet var tidningen skyldig till spridande av "falskt rykte eller osant påstående, ägnat att undergräva aktningen för

myndighet” och utgivaren skulle därför dömas ”för beljugande av myndighet”. Juryn friade tidningen.

Inte minst frågan om skymfande av sådant som ett religiöst samfund håller heligt och spridandet av falska rykten om myndigheter har nu fått förnyad aktualitet genom koranbränningar och LVU-kampanjen mot omhändertagande av barn.

Det finns i dag bestämmelser i såväl tryckfrihetsförordningen som vanlig lag som fångar upp vissa sådana yttranden.

Vad gäller skymfande av myndigheter kan det idag väckas allmänt åtal för förtal av tjänsteman som fattat ett visst beslut. När det gäller trosfridsfrågor finns bestämmelsen om hets mot folkgrupp som enligt justitieminister Lennart Geijer skulle vara tillräcklig när trosfridslagen avskaffades.

Men det är den inte enligt regeringen – och även oppositionen – med tanke på koranbränningarna.

Regeringen har avvisat återinförandet av en trosfridslag enligt dansk modell med hänvisning till den svenska yttrandefriheten. Istället har den tillsatt en utredning om möjlighet för polisen att förbjuda allmänna sammankomster av hänsyn till det allmänna säkerhetsläget för Sverige. Ändringen är tänkt att göras i ordningslagen.

Ska syftet med den uppnås räcker det inte med förbud mot vissa manifestationer på allmän plats, till exempel LVU-demonstrationer eller brännande av heliga skrifter. Därtill krävs att även spridningen av bilder och filmer från sådana manifestationer straffbeläggs och också införs som ett nytt tryckfrihetsbrott.

Vi skulle därmed få en form av trosfridslag införd bakvägen som därtill skulle kunna användas mycket bredare. Allt som kan anses bidra till att Sveriges säkerhet sätts i fara skulle kunna förbjudas, till exempel manifestationer för Palestina och mot kärnvapen på svenskt territorium eller omhändertagande av barn.

Det skulle i vissa lägen även kunna träffa manifestationer där utländska stater och deras företrädare kritiseras. Upphängningen av en docka föreställande president Erdogan med fötterna före utanför Stockholms stadshus i januari är ett färskt exempel. En demonstration som statsministern ansåg utgöra en fara för Sveriges säkerhet.

Den första friheten

Det finns all anledning att minnas Schönheit, Peter Forsskål, Strindberg, August Palm, Hjalmar Branting, Axel Danielsson, Gustaf Fröding, Hinke Bergegren, Lasse O' Månsson med flera med flera.

De har på olika sätt bidragit till att lägga grunden för det öppna och demokratiska svenska samhället. Tagit strid mot fördomar, villfarelser och övergrepp som hämmat samhällets utveckling – i synnerhet genom religionstvånget som infördes med statskyrkan 1573. Ett religionstvång som hävdades först 1949. Först då blev det möjligt att lämna Svenska kyrkan utan att samtidigt ansluta sig till ett annat erkänt samfund.

År 1970 kan formellt ses som det år då religionsfriheten blev en verklig frihet genom avskaffandet av trosfridslagen. En frihet till men också från religion och en frihet att bedriva kritik mot religionen som sådan och kyrkornas ritualer och religiösa sedvänjor.

Religionsfriheten kallas med rätta ibland för den första friheten. Utan denna frihet är det svårt att se hur andra friheter som yttrandefriheten skulle kunna vara möjlig. Iran och Sudan är tydliga exempel på hur religionstvång kväver andra rättigheter. Från dessa två extremer till sekulariserade stater som Sverige finns en mängd stater som i olika grad styrs av religiösa lagar och där heliga skrifter utgör en del av den världsliga maktutövningen.

Frågan är vad vi gör för att behålla den frihet som enskilda personer offrat så mycket för.

Litteraturtips

Eek, Hilding, *Om tryckfriheten*

Funcke, Nils, *Att publicera*

Funcke, Nils, *Ordets män och statsmakterna*

Klemming, Gustaf Edvard och Nordin, Johan Gabriel, *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883*

Myrdal, Jan, *Lag utan ordning*

Nerman, Ture, *Hjalmar Branting – fritänkaren*

Rudenstrand, Jacob, *Den första rättigheten*

Vallinder, Torbjörn, *Nio edsvurna män*

Åhlén, Bengt, *Ord mot ordningen*

Nils Funcke är journalist och debattör – med ett förflutet på tidningar som *Gnistan*, *Mariestads-Tidningen*, *Dagens Nyheter*, *Säffle-Tidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen*, *Expressen* och *Riksdag & Departement* – och expert på tryckfrihetsrätt. Han har varit kanslichef i Föreningen Grävande journalister, vd för Utgivarna, sekreterare i Yttrandefrihetskommittén och universitetsadjunkt vid Institutionen för journalistik, medier och kommunikation vid Stockholms universitet. År 2006 tilldelades han Stora journalistpriset i kategorin Årets avslöjande. Han har skrivit flera böcker – bland andra *Tryckfriheten – ordets män och statsmakterna. Om tryckfrihetens historia i Sverige*.

e-post: [nils.funcke@gmail.com](mailto:nil.funcke@gmail.com)